

פרק ד'

גורל הירושלמי

הרב ד"ר שלמה טולידאנו
מכללת ליפשיץ

א. – לא היו רגילים ללמוד את הירושלמי

בכל תקופת הראשונים, למדו מעט מאד את הירושלמי, בהשוואה לעיסוקם התמידי בתלמוד הבבלי. עדות אילמת לתופעה זו, נמצאת בהעדר פירושי ראשונים על הירושלמי, כמו שנראה בפרק הבא בע"ה.

גם אחרי גירוש ספרד, בדור בו נוצרה התעניינות לירושלמי הנזנח, מעיד גדול הדור הרדב"ז כי איננו רגיל בירושלמי. הרדב"ז ניגש להשלים את החסר בנושאי כליו של הרמב"ם. שני פירושים היו לפניו על משנה תורה, מן המאה הי"ד:

- "מגדל עז" של רבינו שם טוב ב"ר אברהם בן גאון הספרדי, תלמיד הרשב"א. אך אין הוא קיים על הלכות שאינן לזמן הזה, כמו זרעים ועבודת ביהמ"ק.
- "מגיד משנה" של הרב וידל יו"ט מטולוסה בספרד, חבירו של הר"ן. גם הוא לא נמצא בעיקר על הלכתא למשיחא.

הרדב"ז ניגש להשלים את המלאכה, והוא כותב בתחילת פירושו לספר זרעים של משנהתורה: "לפי שקדם לי ביאור שני ספרי רבינו שהם ספר קדושה וספר הפלאה, לפי שראיתי בהם השגות הרבה להראב"ד ז"ל ולא נמצא אצלנו לא מגיד משנה ולא מגדל עז ולא מי שלמד זכותו של רבינו, יצאתי חוץ למחיצתי להכניס ראשי בין סלעי מחלוקת הראשונים, והי' עזרני ובדקתי עד מקום שידי מגעת להליץ בעד הרב, ובו בטח לבי יעזרני לבאר גם ספר זרעים. ואע"פשהדבר קשה שלא נמצא תלמוד בבלי, והירושלמי אין אנו רגילין בו, מ"מ אשתדל לתרץ ולבאר דברי רבינו כפי אשר תשיג ידי".

ב. - הירושלמי בזמן הגאונים

אם הראשונים לא הקדישו הרבה זמן לירושלמי, האם כך היה הדבר מאז הופיע הירושלמיבעולם? ובכן, נכון שהיה שמד בא"י החל מהמאה הדי', כאמור בסוף הפרק הקודם. ואולי זה גרם לעריכה חפוזה ולא מושלמת של הירושלמי. אך א"י נכבשה ע"י הערבים בשנת 638, ומאז הוטב מצב היהודים בארץ.

הירושלמי בא"י

הירושלמי שלט בא"י ובמצרים תקופה ארוכה. נביא כאן כמה עדים לשליטה זו:

- נמצא בגניזה ספר המעשים לבני ארץ ישראל שנתחבר כ-250 שנה אחרי חתימת הירושלמי. מדובר בספר פסקי הלכות על פי הירושלמי.
- ספר ירושלמי נתחבר ע"י חכם בבלי בא"י במאה הטי'. הוא אמנם מזכיר את הבבלי, אך הוא עושה את הירושלמי עיקר.

• מכתבו של פירקוי בן באבוי (ראה סוף הפרק הקודם). הוא תוקף גם את הקראים וגם את מנהגי א"י. בהרבה דברים, נתלו הקראים במנהגי א"י כדי לנגח את ההלכה בבבל. תופעה דומה היתה במאה הי"ט כאשר הרפורמים השתמשו במנהגי הספרדים כדי להצדיק את מחלוקתם.

פירקוי בן באבוי תוקף, למשל, את מנהג א"י להתענות בעשרת ימי תשובה, כולל ר"ה ושבת תשובה. הרא"ש בסוף מסכת ר"ה מביא את תשובת רב נטרונאי גאון שמותר להתענות ביו"ט שני של ר"ה ובשבת תשובה. אצל רב נטרונאי גאון היתה א"כ השפעה א"י מסוימת. ויש לזה השלכה על ההלכה עד היום הזה: הרב עובדיה יוסף פוסק שמי ששכח לומר רצה והחליצנו בסעודה שניה בשבת תשובה, אינו חוזר, כי יש מחלוקת אם סעודה זו חובה או לא¹.

השפעת לימוד א"י על ישיבת סורא

ראינו שהיתה השפעה כלשהי של הירושלמי על רב נטרונאי גאון. בכלל אפשר לומר שלימוד א"י השפיע על ישיבת סורא מאז נוסדה ע"י רב. כידוע רב התחנך בא"י אצל רבינו הקדוש, והוא הביא איתו לישיבת סורא את מנהגי א"י ואת שיטות הלימוד של א"י. גאוני סורא השתמשו בירושלמי בתשובותיהם, בניגוד לגאוני פומבדיתא.

הבה נביא דוגמה. בבבלי מגילה (יה, ב): "ת"ר קראה סירוגין יצא, סירוסין (=למפרע) לא יצא. ר' מונא אומר משום ר' יהודה אף בסירוגין אם שהה כדי לגמור את כולה חוזר לראש. אמר רב יוסף הלכה כר' מונא שאמר משום ר' יהודה וכו' ושמואל אמר אין הלכה כר' מונא. בסורא מתנו הכי (כלומר מה שנאמר עד כה) בפומבדיתא מתנו הכי: אמר רב כהנא אמר רב הלכה כר' מונא ושמואל אמר אין הלכה כר' מונא. רב ביבי מתני איפכא: רב אמר אין הלכה כר' מונא ושמואל אמר הלכה כר' מונא".

והנה בירושלמי ברכות (פ"ב, ה"ד) רב יוסף פוסק כר' מונא, כמו שלמדו בסורא ולא כמו שלימד רב ביבי בפומבדיתא.

קירואן

השפעת הירושלמי היתה ניכרת גם באיטליה ובקירואן שבמדינת טוניסיה. היו שחשבו שהירושלמי חדר לקירואן ע"י רבינו חושיאל אביו של רבינו חננאל שהגיע לשם מאיטליה. אך המכתב של פירקוי בן באבוי מופנה אל אנשי קירואן כדי להניא אותם מלהיגרר אחרי הירושלמי, ומכתב זה קדם לרבינו חננאל בכמאתים שנה.

ג"כ, כמאתים שנה לפני בואו של רבינו תננאל לקירואן, חובר בעיר זו **ספר מתיבות** ע"י בבלי בנו של גאון סורא. אמנם ספר זה שם את הבבלי לעיקר ואת הירושלמי לטפל, אך הוא מביא את שתי ההלכות כשהן חלוקות, ואינו מכריע. בדברי אגדה הוא מעדיף את הירושלמי ופוסק לפי האגדה של הירושלמי².

¹ לגבי סעודת ערבית, אין בעיה, שהרי גם המתענים לא התענו בלילה, ולגבי סעודה שלישית, גם בשאר השבתות, הדין הוא שאינו חוזר, כי יש מחלוקת אם חייבים לעשות סעודה שלישית על הפת אולאו.

² יש כאן סיוע לשיטת הרב קוק ז"ל שהבאנו בסוף פרק ו.

ג.- הירושלמי בזמן הראשונים

רבינו חננאל והרי"ף

רבינו חננאל מצטט את הירושלמי כ-300 פעם באותו חלק מפירושו שנמצא בידינו. נמצאים בידינו רק כ-50% מפירושו. א"כ, מבחינה סטטיסטית, כל הפירוש היה אמור להכיל כפלים, כ-600 הבאות, וזה מספר עצום. הרי"ף עצמו שמצטט את הירושלמי הרבה, מזכיר אותו כ-120 פעם. רבינו חננאל הביא על כל סוגיה של הבבלי את הירושלמי המקביל, עד כי אפשר לומר שפירושו הוא שילוב של ירושלמי ובבלי.

ספר הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון

הרמב"ם כותב בפירוש המשניות לתמיד (פ"ה, מ"א): "וכבר אמרו (בבלי ברכות יב, א) בגבולים בקשו לומר כן אלא שכבר בטלום מפני תרעומת המינים, ולא באר הבבלי מה היא תרעומת המינים אלא שנתבאר בתחלת ברכות ירושלמי, ואמרו בדין היה שיהיו קוראין עשרת הדברות בכל יום, ומפני מה אין קוראין אותן מפני טינת המינים שלא יהיו אומרין אלו לבדן נתנו לו למשה בסיני. וכבר אמרנו זה בהלכות הירושלמי שחברנום".

ובכן הרמב"ם חיבר בצעירותו, ספר הלכות הירושלמי, מעין חיבור הרי"ף על הבבלי. וזאת לפני שחיבר את פירושו למשנה³. ספר זה אבד, אך נתגלו ממנו חלקים קטנים בגניזה של קהיר: ו' פרקים ראשונים של ברכות וחי' פרקים ראשונים של כתובות.

מה הכיל ספר זה? ובכן מן הציטוט שהבאנו לעיל, אנו לומדים כי הרמב"ם הביא את טעם ביטול עשרת הדברות בכל יום, אע"פ שאין הדבר נוגע להלכה, שהרי עצם הביטול נמצא בבבלי, וזאת מפני שהטעם לא נתבאר בבבלי. נמצאנו למדים שהספר מכיל מאמרים שאינם נוגעים להלכה, אם הם מבארים ומשלימים את הבבלי.

ואכן מבדיקת שרידי הגניזה, עולה כי הרמב"ם השמיט את הדברים הנמצאים בבבלי ואת ההלכות הסותרות למסקנות הבבלי (חוץ מיוצאים מן הכלל). הוא השמיט את רוב הפיסקאות שנדחו ע"י הרמב"ם מן ההלכה, אך הביא הלכות דחויים שמבארות ומשלימות את הבבלי. הוא גם השמיט את כל האגדות שבירושלמי.

בשו"ת הרמב"ם (סי' שני"ג) יש תיאור קצר של מטרת הספר: "ולא לבאר הלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי על דרך מה שעשה הרב (=הרי"ף) אלו ההלכות מהבבלי, לא מצינו פנאי לבארים".

על יחסו של הרמב"ם להלכות הירושלמי, ניתן ללמוד ממה שכתב בתשובה (סי' נ"ד): "הך דאמרינן בירושלמי ובלבד על אתר, יראה לי שראוי לסמוך על זה שהרי לא חלק על דברי הבבלי אלא פירש הדבר, אבל המנהג הפשוט בערי ספרד שאין מברכין".

הרמב"ם מתיחס כאן לירושלמי ברכות (פ"א, ה"ה): "שמואל אמר השכים לשנות קודם ק"ש צריך לברך (ברכות התורה), לאחר ק"ש אין צריך לברך (שכבר נפטר באהבת עולם). א"ר בא והוא ששנה על אתר (כלומר אם למד מיד אחריק"ש). בבבלי (ברכות יא, ב) מובא: "אמר רב יהודה אמר שמואל השכים לשנות עד שלא קרא ק"ש צריך לברך, משקרא ק"ש א"צ לברך שכבר

³ ראה שם הגדולים של החיד"א ערך הרמב"ם וערך ירושלמי.

נפטר באהבה רבה". א"כ הירושלמי מוסיף סייג לבבלי: "על אתר", אך לדעת הרמב"ם הוא אינו חולק עליו.

הרמב"ם מקבל א"כ את הכלל שקבעו הגאונים והרי"ף (סוף עירובין) כי בכל מחלוקת בין בבלי לירושלמי, הלכה כבבלי. אך הוא משתדל לצמצם את המחלוקות כמה שאפשר, כך שתרומת הירושלמי לפסקי ההלכה של הרמב"ם, אינה מבוטלת.

ציטוטים בראשונים

חוץ מרבינו חננאל, הרי"ף והרמב"ם, ניתן למצוא הרבה ציטוטי ירושלמי אצל הראשונים. אך כל זה אין בכוחו לשנות את התמונה, כי הירושלמי נדחק לקרן זווית, עד כי הרדב"ז אמר את מה שאמר.

ד. - מה גרם להשתלטות הבבלי

השמד אינו תירוץ מספיק, שהרי אחרי הכיבוש הערבי, הירושלמי המשיך להיות התלמוד היחיד בא"י, עם השפעה גדולה מאד במצרים, באיטליה ובקירואן. וקרוב למאה שנה אחרי שעמדה מלכות ישמעאל, מעמדו היה איתן. א"י המשיכה להיות מרכז גדול של תורה, שהרי אז חיברו את מדרשי האגדה ואת המסכתות הקטנות. בעצם השפעת הבבלי גברה דוקא בימי הגאונים, אחרי שהוטב ליהודי א"י. ובכן מה הן הסיבות לזה?

גורם היסטורי

בגדד נעשתה מרכז מדיני ורוחני גדול בעולם הערבי. היא היתה למטרופולין העולם. ממנה יצאו שיירות לכל מקום. טבעי שמרכז החכמה היהודי יתבסס שם.

ביקורת על הגורם ההיסטורי

ההסבר הנ"ל מניח שההסבר של ההיסטוריה הוא הסיבתיות. אך שיטה זו הותקפה בימינו, תחילה בביולוגיה, ועכשיו גם בהיסטוריה. בביולוגיה הגיעו למסקנה כי בעלי חיים מכילים כל אחד את התוכנית שלו. הדמיון בין העין ומצלמה גדול מאד. טפשי א"כ להניח כי המצלמה היא תוצאה של תכנון בזמן שהעין תהיה תוצאה של פעולת כוחות חיצוניים עוורים. בעל חיים אינו חייב כמעט כלום להשפעת הכוחות החיצוניים. מדובר בסטרוקטורה בעלת דטרמיניזם עצמאי, שמניח חופש כמעט מושלם כלפי גורמים חיצוניים. אמנם גורמים אלה יכולים לעכב את ההתפתחות הזאת, אך לא לכוון אותה ולא להכתיב ליצור החי את ארגונו. גם בהסטוריה, ההתרחשויות מותנות לא רק ע"י גורמים בעבר אלא גם ע"י המטרה שאליה הן שואפות.

ובכן השאלה שעדיין נשאלת היא: מהי מטרת הפיכתה של בגדד למטרופולין העולם?

גורם אלהי

הבה נסתכל על התחנות העיקריות בגורלו של הירושלמי בהסטוריה:

• חתימת הירושלמי

מעט קיבלה מלכות רומי את עול הנצרות באמצע המאה הדי', עד שעמדה מלכות ישמעאל במחצית המאה הז', לא פסקו גזרות ושמדות בא"י, ומצב מדיני זה, הוא שאילץ את עורכי

הירושלמי למהר במלאכתם, מחשש שמא לא תהיה להם אפשרות למלאכה זו בצוק העתים. לפיכך אנו מרגישים בירושלמי - פה ושם - עריכה מבוהלת וחוסר סדר וקשר עניינים. לדוגמה, שכיחות בירושלמי קושיות ללא תירוץ⁴.

- זניחת הירושלמי

כאמור, הירושלמי לא נזנח עקב השמד שהטילו הנוצרים הביזאנטים על יהודי א"י. הוא המשיך להיות תלמודם העיקרי של בני ארץ ישראל תחת הכיבוש הערבי, עד שהתחילו מסעי הצלב. אבל עם חורבן הארץ בידי נוסעי הצלב בסוף המאה הי"א, בטלה הנוכחות היהודית מארץ ישראל וגלתה התורה. הישוב החדש נתלקט מבבל, סוריא, צרפת וספרד, וכולם באו ותלמודם הבבלי בידם, והירושלמי נשאר בקרן זוית ונשכח.

- תחיית הירושלמי

אחרי גירוש ספרד, נוצרה תנועה של מגורשים מזרחה לא"י וסביבותיה. זה עורר בהם עניין בהלכות א"י ולכן חזרו לירושלמי. הם התחילו לפרש אותו באופן שיטתי.

מסקנה: גורל הירושלמי קשור בנצרות. הוא נחתם בחופזה בעיקבות השתלטות הנצרות. הוא איבד את סמכותו בעיקבות מסעי הצלב. הוא חזר לאופנה בעיקבות גירוש ספרד שנבע מהשתלטות הנצרות על ספרד.

ההסבר למסקנה זו אינו יכול א"כ להיות על פי הסיבתיות. יש כוונה בגורלו של הירושלמי. ואנו יכולים רק לנחש. אולי דבריו של הרב קוק ז"ל המבחין בין שכלתנותו של הבבלי לבין רוח הנבואה הנושבת בירושלמי, עשויים לסייע לנו בניחושונו. אם נשים לב כי הנצרות היא דת של מסתורין ושל סתירות, הרי שהיא תתנגד לרוח הנבואה שמציג אותה במערומיה. טוב לה בעולם של רציונאליות, בו יש לה מונופול על המסתורין של המציאות. השיבה לירושלמי עשויה לבשר את גויעת הנצרות.

⁴ ראה ירו' ביכורים פ"א, ה"ד - בפירושו למשנה זו כותב הר"ש: "בירושלמי פריך כלום נשבע לנקבות, ולא משני מידי".